

OTKA K61935 program Záróbeszámoló

Kutatási programunk az élelemtermelés kezdeteinek folyamatát vizsgálta a Kr. E. 6. évezred második felében, egy korábban ezekben a korokban alig kutatott területen: a Duna kalocsai és tolnai partközeli szakaszán, a Sárköz vidékén. Több dunántúli mikrorégiós kutatási program és nagyfelületű feltárás feldolgozása során jelöltük ki a dunamenti területet. A korábbi adatok ugyanis egységesen arra mutattak, hogy ez a vidék fontos szerepet tölthetett be a Balkán és Délkelet-Európa felől érkező kulturális hatások közvetítésében. A szórványos korábbi adatok alapján tehát több helyszínt vontunk a vizsgálatba: egy lehetséges középső kőkori lelőhelyet és környékét a dunántúli oldalon; a kora neolithikum (Körös kultúra) valamennyi eddig ismert és 2000 óta tartó rendszeres terepbejárásaink során kiegészített, kiértékelte és egy megásott lelőhelyét a Kalocsai Sárköz területén, a Dunántúli Vonaldiszes kerámia kultúrájának (DVK) lelőhelyét Fajsz-Garadombon és végül ugyancsak ezen a jelentős, bal parti lelőhelyen a Sopot-kultúra eddig ismert legnagyobb kiterjedésű hazai telepét. Ilyen módon a késő újkőkorig a vidék gyakorlatilag teljes településtörténetének jobb megismerésére nyílt lehetőségünk. OTKA programunkhoz kapcsolódó külön szerencsés véletlen, hogy az M6-os autópálya építését megelőző feltárásokon előkerült igen fontos Starčevo, DVK és Lengyeli kultúrába tartozó lelőhelyek feldolgozását is a program résztvevői végzik, így ez a jelen program eredményeit mind a kora neolitik Körös-Starčevo kultúrák összehasonlításában, mind pedig a DVK és a Tolna megyei Alsónyék/Bátaszék lelőhely hatalmas lengyeli lelőhelyével való összehasonlításban egyedülálló megvilágításba helyezi. Az Alsónyék, Szűr, Tolna-Mözs lelőhelyeken talált Starčevo- és DVK-leletösszefüggések előzetes felmérését megkezdtük. Természetesen az is igaz, hogy e megnőtt kontextusok nemcsak jobb, alaposabb elemzésre adnak alkalmat, de az összetettebb feladat értékelése is nehezebb, tovább tartó folyamat lesz.

Pályázatunk egyik pillére tehát a Duna jobb oldalán, a Kapos és Koppány folyók vidékén végzett kutatás az élelemtermelés kezdeteinek időszakáról. Itt Regöly 2. lelőhelyen folytatódott a mezolitik település feltárása: ezzel a dunántúli középső kőkör kutatásában fontos előrelépés történt.

Jelentés a Regöly területén végzett feltárásról

A középső és újkőkör átmenetének vizsgálatában a helyszín kiválasztása rendszeres terepbejárások eredményeképpen született. A Kapos és Koppány folyók összefolyása közelében mára már számos középső kőkori megtelepedés nyomát sikerült megtalálnunk. A feltárást Regöly 2 lelőhelyen

kezdtek, ez az előkerült leletek alapján a középső kőkorra (mezolitikum) keltezhető.

A 2006. évi ásatási szezon során szisztematikus terepbejárást végeztünk a lelőhely friss tárcsázása után. A leletkoncentráció a megelőző évek kutatásaihoz hasonló képet mutatott, a recens és római kori leletanyag mellett 63 db pattintott kőeszköz is előkerült. A lelőhely további kutatásának célja a középső kőkori régészeti jelenségek minél pontosabb megismerése volt. A domb központi részén 6x6 m alapterületű (1. felület), Ny-i részén pedig két 2x4 m alapterületű (2. és 3. felület) szelvényt nyitottunk. A szelvények rendszerét – a megelőző kutatásoknak megfelelően – 1x1 m-es egységenként kezeltük, a bontás ugyanakkor 2x2 m-es felületenként történt. A geológiai rétegeken belül továbbra is kb. 5 cm vastag „bontási rétegenként” haladtunk. A rétegek anyagát teljes egészében szitáltuk. A leletanyag nagy része a felület DNy-i részén került elő, ugyanakkor valódi koncentráció nem volt megfigyelhető.

A pattintott kőeszközök között szilánkok és kisméretű magkövek mellett mikropengék is előkerültek, köztük a mezolitikumra jellemző, microburin technikával készült csonkított penge is szerepel. Az 1. felületen két földbe mélyített objektumot tártunk fel, ugyanakkor több általunk észlelt elszíneződés nem bizonyult régészeti objektumnak. A felület nyugati szelvénytörésében, a harmadik bontási szinten egy objektum került elő, mely sekély, vízszintes aljú gödör részlete. Foltja halványan volt csak megfigyelhető. Oldalában három függőleges állású cölöplyuk került elő. A struktúra – bár csak részben feltárt – kevés párhuzam alapján mezolitikus lakóépület maradványaként volt értelmezhető.

A lelőhelyen a 2008. év novemberében (2008. 10. 13 – 11. 13.) egy hónapos ásatást folytattunk, melynek során – a 2006. évi szelvényhez kapcsolódva – újabb, 6x6 m alapterületű szelvényt nyitottunk. A feltárás menete a megelőzőkhöz hasonlóan, kb. 5 cm vastagságú bontási rétegenként történt, a geológiai rétegváltások figyelembe vételével. Az ásatási idényben lényegében a 2006. évben megfigyelt objektumrészlet szintjéig jutottunk. A felületen több leletkoncentráció mutatkozott, pattintott kőeszközök – köztük tompított hátú pengék – és állatcsont töredékek is előkerültek.

A 2008. év során először a szelvényből előkerült rétegeket teljes egészében iszapoltuk. Az iszapolási módszernek köszönhetően – a malakológiai, botanikai és zoológiai minták mellett – nagyobb számú, a mezolitikumra jellemző mikrolit kőeszköz került elő, köztük szegmensek és tompított hegyek is. A 2009. évi ásatás (2009. 07. 10 – 2009. 11. 24.) elsődleges célja a részben már kutatott objektum teljes feltárása volt. A lakóobjektum

végleges feltárt állapotban megközelítőleg kerek, átlagosan 3,5 m átmérőjű, az észlelés szintjétől számítva 20 cm mély. Oldalában hét kerek, sekély cölöplyuk maradványa került elő, melyek a tetőszerkezet tartóelemei lehettek. Az objektumnak mindössze egyetlen párhuzama ismert a Kárpát-medencéből, Jásztelek 1. lelőhelyről.

A Regöly 2 lelőhely teljes ásatási dokumentációját DVD mellékletben küldjük el.

A program második pillére a Duna-Tisza közének eddig igen kevésbé ismert kora újkőkori megtelepedésének megismerése, feldolgozása volt.

A Duna-Tisza közének déli, szerb határ menti területéről a Körös-kultúra néhány lelőhelye már a múlt század közepén ismert volt, noha azt sosem sikerült megfelelően tisztázni, hogy ezek a telepek vajon a délebbi bácskai és a szerémségi Starčevo megtelepüléssel kapcsolatban állnak-e. A vajdasági Körös-Starčevo-határ kérdésében bizonytalan és részben egymásnak ellentmondó vélemények születtek. Ami a magyarországi lelőhelyeket illeti, mára nyilvánvalóvá vált, hogy míg a Duna jobb partján és a Dunántúlon csak a Starčevo-kultúra csoportjai telepedtek meg, a bal partja közelében kizárólag Körös-lelőhelyek nyomát találni. A Duna Magyarországi szakaszán fennálló határvidék kérdésére máig nincs megnyugtató válasz, illetve az első feltevéseket éppen a mostani programunk eredményei alapján fogalmazhatjuk meg.

A Duna-tisza-közi Körös-elterjedés legészakibb lelőhelyén, Szakmár-Kisülésen Bognár-Kutzián Ida már a hetvenes években ásatással igyekezett tisztázni a rétegviszonyokat, azonban a kérdést, hogy mi a lelőhely viszonya a tiszántúli Körös, illetve az akkori Jugoszlávia kora neolitikumával, ő sem tette fel. A Kalocsai Sárköz hatvanas és hetvenes években végzett terepbejárásai nyomán a Körös-kultúra lelőhelyei nagy számban jelentek meg a térképen.

Az alaposabban bejárt területekből ítélve a Körös-kultúra sűrűn lakta a folyóparthoz közeli, ártéri vidéket. A Bács-Kiskun megyei régészek terepbejárásai és az eredményeket röviden összefoglaló közlés után ezeket további új lelőhelyekkel egészítették ki a kétezres évek elejétől kezdve végzett terepbejárásaink. A közeli falvakkal együtt, Szakmár és Dusnok, illetve Miske között Körös-kultúra több, mint harminc lelőhelyét ismerjük, és a Körös-kultúra telepével kezdődik a Fajsz-Garadombon feltárt lelőhely élete is. A Duna menti telepések tehát eddigi adataink szerint valószínűleg nem délről vándoroltak fel a folyó mentén, legalábbis eddigi ismereteink a közvetlen déli kapcsolatok ellen szólnak.

A Körös-kultúra Duna-Tisza közén való megtelepedésének kérdését nem csak a terepbejárások eredményeinek segítségével, hanem egy régebbi ásatás, Szakmár-Kisülés kora újkőkori leletanyagának feldolgozása révén értelmeztük. A program évei alatt a feldolgozások végső szakaszba értek, a szakmári kézirat 85 %-os készülségben, a terepbejárások értékelése szinte teljesen kész állapotban van. A környezetrégészeti vizsgálatok eredményeivel kiegészítve mindez egy monográfia kézírata áll össze. Terveink szerint (és a befogadónyilatkozat alapján) a kötet a BAR IS Central European series sorozatban fog megjelenni.

Programunk egyik fő célja a már a 70-es évek óta ismert és jelentősnek tartott Fajsz környéki újkőkori lelőhelyek jobb megismerése és részben feltárása volt. Az egyik helyszín a Kovácshalom. A Dunához közel eső tell-telepet minden bizonnyal Európa legészaknyugatabbra fekvő neolitik lakódombjának tarthatjuk. Rendszeres terepbejárások mellett fúrásokat végeztünk. Ezek rétegsora alapján a tell felső neolitik rétegei Vinca B2-Sopot korúak, a 280 cm-es többször átégett rétegsor alján így minden bizonnyal a középső újkőkori kezdeti szakaszába keltezhető megtelepedést feltételezhetünk. Elkészült a tell és mellett egy kisebb lakódomb geodéziai felmérése is, amelyen látszik a nagy tell körül futott árok nyoma is. A fúrások anyagának malakológiai elemzéséből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nagy tell körüli árokban élővíz folyt.

Kutatásunk központjában kétségtelenül a Fajsz-Garadombon végzett több éves feltárások és azok eredményeinek értékelés tette (ill. teszi) ki. Az előzetes fúrási eredményekkel és feltevésekkel ellentétben a Garadomb nem bizonyult horizontális telepnek, hanem a sárgásfehér meszes lösztalajban csak nagyon nehezen kivehető rétegzettsége néhol elérte a 80 cm-es vastagságot, így a teljes megnyitott felületen egyelőre korántsem sikerült minden korszakot teljesen kiásnunk. Programunk kiegészítője, a Tübingeni Egyetem kutatója által elnyert DFG keret volt, így az ásatások ennek függvényében egészültek ki, és talán a sikeres lezárás is többek között ennek a DFG-programnak a segítségével valósulhat meg.

Jelentés a Fajsz-Garadomb területén végzett feltárásról

A Duna bal partján fekvő Fajsz-Garadomb lelőhelyen a régebbi, a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrzött leletek és az előzetes terepbejárások alapján a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának délkeleti elterjedéséről, valamint a Sopot kultúráról, a késő neolitikum kialakulásáról remélhettünk újabb adatokat.

A 2006. év nyarán (2006. 07. 16-28.) három kisebb szondát nyitottunk a domb nyugati részén. Bár a felszínen sűrűn előfordultak újkőkori kerámiatöredékek is, a szondákból késő rézkori és késő bronzkori objektumok kerültek elő. Az 1. szonda (3x3m alapterületű) szinte teljes felületét nagyméretű, a késő rézkori badeni kultúrára keltezhető gödör került elő, belőle nagy mennyiségű paticsomladék, kerámiatöredék és állatcsont mellett néhány réz ékszer (lemez, illetve drót) került elő. A 2. szondában (2x4 m alapterületű) 10 objektumot, köztük egy méhkas alakú gödröt és több cölöplyukat is feltártunk. A belőlük előkerült leletanyag a késő bronzkorra keltezhető, az urnamezős kultúrához sorolható. A 3. szonda (2x3 m alapterületű) területén egyetlen gödör került elő, melynek aljából kút mélyedt le. A gödörből késő bronzkori kerámia és szarvas csontjai kerültek elő. A lelőhely ismételt terepbejárása során nyilvánvalóvá vált, hogy a neolitikum kutatását a szondák vonalától keletre érdemes folytatni.

(Összesen feltárt: 1 késő rézkori, 12 késő bronzkori telepobjektum.)

A 2007. év során (2007. 06. 24 - 08. 1.) a tübingeni Eberhard-Karls-Universität kutatócsoportjával együttműködésben folytatódott a munka. A lelőhely magasabb területén, a domb hossz tengelyében, közelítőleg ÉÉK-DDNy hossz tengelyű, 6x110 m alapterületű szondát jelöltünk ki. A felső szántott réteget földmunkagép segítségével távolítottuk el, a felszínen a rendkívül kiszáradt talajban csak néhány objektum foltja mutatkozott. Az előkerült leletek alapján négy ásatási szektort jelöltünk ki. Az A szektor felületét mintegy 16 négyzetméteren többé-kevésbé összefüggő paticsomladék fedte, mely a belőle előkerült kerámiatöredékek alapján a Sopot kultúrához köthető. A tőle északra kijelölt B szektorban a Sopot kultúra települési objektumai kerültek elő, gyakran többszörös szuperpozícióban. Az ásatás északi végében kijelölt C szektorban nagy kiterjedésű, szintén a Sopot kultúrához köthető gödör került elő, melynek felső rétegében égett omladékokat tártunk fel. A gödör alján nagyszámú vegyes leletanyag mellett egy ún. másodlagos temetkezés helyezkedett el, ennek közvetlen közelében pedig idol-töredékek is előkerültek. A felület déli végén kijelölt D szektor területén késő bronzkori gödrök és cölöplyukak kerültek feltárássra. A szektorokba nem osztott felületen néhány további gödör, egy árokszakasz, valamint három nyújtott vázas temetkezés került elő, ez utóbbiak közt az egyik vascsat melléklettel. Az újkőkori és bronzkori objektumok egy részének betöltését iszapoltuk. A feltárásnak ebben a szakaszában nyilvánvalóvá vált, hogy a lelőhely jól rétegzett, a további munkák egyik célja tehát a rétegsor vastagságának és a rétegstruktúrájának megállapítása volt.

(Összesen feltárt: 3 bizonytalan korú, 1 újkori, 8 késő bronzkori, 29 Sopot telepobjektum, valamint 3 sír.)

A 2008. év során (2008. 04. 28 – 08. 21.) az előző évben humuszolt felületet egységesen szelvényrendszerbe osztottuk, az A szektor folytatásaként pedig keleti irányban mintegy 60 négyzetméterrel bővítettük. A nedvesebb talajviszonyok mellett a régészeti jelenségek az előző évhez képest jobban észrevehetőek voltak. A feltárás első szakaszában 6 avar sírt tártunk fel, ezek elhelyezkedése és tájolása alapján az előző évben feltárt három sír is avar lehet. A néhány esetben nagy mélységű temetkezések a neolitikus kutatás szempontjából is fontos adatot szolgáltatottak: a sírgödörök oldalában látszott először, hogy a lelőhely neolitikus rétegsora helyenként 70-80 cm vastag. A feltárás északi harmadában – egy tájolása és sírgödre alapján valószínűleg szarmata sír mellett – a Sopot kultúra telepobjektumait, főként nagyméretű ovális gödröket tártuk fel, igen gazdag leletanyaggal. Az egyik ilyen gödörből őstulok homlokcsontja és egyik, éppen maradt szarva is napvilágot látott. Az előző évi C szektor területétől közvetlenül délre egy Sopot gödör oldalában téglalap alaprajzú sírgödörben hanyatt fektetett, nyújtott csontváz került elő. Tájolása DK-ÉNy, ez megegyezik egy másik, az előzőtől kb. 22 méterre, délre előkerült szintén nyújtott vázas sír tájolásával. Ez utóbbi temetkezés mellékletei is kétségtelenül a Sopot kultúrához tartoznak, három edény, néhány kőeszköz, egy csont spatula és spondylus ékszer is előkerült itt. A sírgödre fölött igen töredékes csecsemő váz is előkerült, szintén spondylus melléklettel. A 2008. év során folytattuk az előző évben kijelölt B szektor területének feltárását is: több újabb gödör mellett két párhuzamos, ÉK-DNy-i irányú árok szakaszt is feltártunk, melyek – az aljukban megfigyelt oszlopszerkezetek alapján – egykori épület alapárkai lehettek. Az ásatás északi felén a feltárás további szakaszában szintkövetéses eljárással tártuk fel a rétegsort, ennek során egy, a korai vonaldíszes kerámia kultúrájához sorolható objektum is előkerült. Az előző évi B és A szektor közötti területen csak néhány objektumot tártunk fel, köztük a késő bronzkori halomsíros kultúra két gödrét is. Az egyik ilyen korú gödör aljában vastag leégett réteg került elő, benne erősen kiégett peremű oszlophellyel. Az égett réteg kontextusában a korai neolitikus Körös kultúra jellegzetes edénytöredékeit találtuk. A kultúra leletanyaga a domb legmagasabban fekvő területén a felszínről is előkerült. Az előző évben az A szektorban feltárt leégett omladék keleti irányban nem folytatódott, a rétegsor felső rétegében feltártunk ugyanakkor egy közvetlenül nem keltezhető, ÉNy-DK hossz tengelyű, három sorból álló oszlopszerkezetet. Az előző évi D szektor területén további késő bronzkori, az urnamezős kultúrához sorolható gödrök kerültek elő. Az ásatás déli része a Sopot kultúra objektumaival sűrűn fedett volt. Közöttük nagyméretű gödrök, oszlophelyek, valamint újabb párhuzamos árok szakaszok is feltárássra kerültek. Ugyanitt a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának önálló gödre is napvilágot látott.

(Összesen feltárt: 21 bizonytalan korú, 1 újkori telepobjektum, 6 avar sír, 1 szarmata (?) sír, 7 urnamezős, 2 halomsíros gödör, 53 Sopot gödör, illetve 3 sír, 4 korai vonaldíszes telepobjektum, 1 telepobjektum a Körös kultúrából).

A lelőhelyen feltárt újkőkori leletanyag döntő hányada a Sopot kultúrához sorolható. A kerámia leletanyagban leggyakoribbak a finoman iszapolt agyagból készült, kettős kónikus, gyakran égetés utáni vörös festéssel díszített mély tálak. A kavicsal soványított házi kerámiához főként S-profilú fazekak sorolhatók. Jellegzetes edénytípust képviselnek a lapos sütőtálak. A Sopot kultúrára jellemző ún. csillag alakú tárgyak, valamint idoltöredékek egyaránt előkerültek. A kerámia leletanyagban gyakoriak a Tiszai kultúra karcolt díszű kerámiatöredékei is.

A lelőhelyen csiszolt és pattintott kőeszközök egyaránt nagy számban kerültek elő, a csonteszközök között jellegzetesek a kétsoros, agancsból faragott szigonyok. A közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának leletanyagát főként kavicsos soványítású, perem alatti ujjbenyomkodással díszített fazekak képviselik, előfordul a karcolt díszű finomkerámia is. Megfigyelhető továbbá néhány olyan kettős kónikus edénytöredék is, amely a korai Vinča kultúra formáit idézi. A feltárt leletanyagban mindössze két edénytöredék képviseli a korai neolitikus Körös kultúrát, a felszínről azonban nagyobb számú jellegzetes leletanyag került elő.

A 2007 és 2008 év során feltárt leletanyagból mintegy 11981 darab kerámiatöredék került tisztításra, illetve leltározásra (Viski Károly Múzeum ltsz.: 2007.19.01-5533.; 2010.1.01-6448.). A feltárás során a gödrök szinte teljes betöltését iszapoltuk. A geológiai mintagyűjtés és az iszapolás során nagy mennyiségű szedimentológiai, botanikai és zoológiai lelet látott napvilágot.

A Fajsz-Garadomb lelőhelyen végzett feltárásokról szóló dokumentációt (az ásatási naplót, a fotó- és rajzanyagot, az összesítő térképeket és a leltározott leletek listáját 6 DVD-re írt mellékletben küldjük el.

A program eredményeinek kiértékelése folyamatban van. A mezolitik telep feldolgozását Marton Tibor és W. Eichmann végzi: utóbbi PhD-disszertációjának is ez a lelőhely az egyik sarokköve. A készülő Duna-Tisza-közi kötetben a Szakmár-Kisülés lelőhely közlése Bánffy Eszter munkája, a kötet összegző és értékelő fejezeteinek is ő a szerzője. A Fajsz-Garadombon végzett újkőkori feltárások régészeti értékelését Jörg Petrasch közreműködésével Bánffy Eszter, Marton Tibor és Oross Krisztián végzi, a bronzkori település feldolgozója Kustár Rozália. A kalocsai Sárközben végzett terepbejárás adatok kiértékelését Kustár Rozália végzi. A Fajsz-Garadombi

lelőhelyen a teljes iszapolást a Szegedi Egyetem Földtani és Őslénytani tanszékének hallgatói végezték. A környezetrégészeti adatok értékelése Sümegi Pál és a hallgatók feladata, egy-egy részfeladat (pl. a növényi fitolitok elemzése, a halcsont-anyag vagy a makrobotanikai leletek) MA és PhD-dolgozatok alapja lesz. Egy MA-dolgozat a fajszi makrobotanikai leletek értékeléséről már 2010-ben elkészült (Pomázi Péter munkája), a témavezetést Angela Kreuz wiesbadeni professzor vállalta.

Záróbeszámolóinkból reményeink szerint kétfajta következtetést vonhatnak le olvasóink, bírálóink. Az egyik, hogy bár az OTKA program végére értünk, e munka nyilvánvalóan nem zárult le, az értékelés folyamatban van és nem kizárható, hogy a jövőben talán épp egy feldolgozást segítő OTKA pályázat segítségével folytatódik. A másik következtetés szerint a Duna délmagyarországi szakasza és a kapcsolódó alluviális területek, majd a közeli dunántúli dombvidék 6. évezredi története kulcsszerepet tölt be az európai civilizáció kezdeteinek megértésében. Erre a feladatra most a kapcsolódó programok, régebbi leletanyagok feldolgozása és új feltárások sorának segítségével olyan lehetőséget kaptunk, amely ugyan egy sok ideig tart, talán egy évtizedet is felölel, de az eredmények megváltoztathatják a Kárpát-medence újkőkoráról szerzett eddigi ismereteinket.

Bánffy Eszter (témavezető), Sümegi Pál, Marton Tibor, Oross Krisztián, Kustár Rozália, Lantos Andrea, Pomázi Péter, Persaits Gergő, Páll Dávid Gergely, Pomázi Péter (munkatársak)